

Eesti õigeusu kiriku tekstiilide päritolu ja kohalikud mõjud

Madli Sepper

Abstract Estonian Orthodox Church liturgical textiles, their origin and local specifics

This article explores liturgical textiles in the Estonian Orthodox Church, examining their historical development, theological significance and contemporary manifestations. Focusing on altar covers, eileton, chalice veils (aer and kalymmata), Epitaphios, and antimimension. In this article, I will present liturgical textiles preserved in Estonian Orthodox churches and divide them into four periods. The Tsarist period (since 1840s), the period between the two world wars, the Soviet period and the period of the restored Estonian Republic. The research problem is the lack of knowledge regarding the preservation and age of textiles in Estonian Orthodox churches.

To find the answer, I conducted fieldwork studying church textiles in Estonia and compared them to those in neighbouring countries such as Finland and Russia. I analysed order catalogues of church inventory from Tsarist Russian factories and the Project of the Scientific Department of Church Arts at Saint Tikhon's Orthodox University of Humanities in Moscow. Information about textiles from the period between the two world wars was collected from Estonian Orthodox Church newspapers of that time. Data on Soviet-era textiles was gathered through interviews with old priests and parish clerks. Information on textiles from the period of the restored Estonian Republic was obtained through interviews with priests and clergymen. Contemporary textiles were compared with modern church inventory ordering catalogues.

Keywords orthodox liturgical vestments · altar cover · chalice veils · epitaphios

Õigeusu traditsioon seostab pühadust iluga. Traditsiooniliselt on kirikusse toodud kõige ilusam ja väärtuslikum. Väline ilu räägib sisemisest ilust, nähtav nähtamatust. Pühadus ja ilu konkretiseeruvad nii materjalides, värvides ja esemete teoloogilises sümboolikas kui ka perfektses tehnilises teostuses ja oskustes (Jerndahl 2019, 8).

Õigeusu kiriku tekstiilid jagunevad: vaimulike rõivad, liturgilised tekstiilid ehk altaritekstiilid ja teised sisustustekstiilid. Eesti õigeusu vaimulike rõivastest loe pikemalt minu magistritööst (Sepper 2019) ja artiklist (Sepper 2018). Käesolevas artiklis kirjutan Eestis olevatest liturgilistest tekstiilidest. Need on **altarikatted** (linane aluskate (*katasark*), altarikate, altarilina (*inditia*), **iliton**, **karikakatted** (laotus (*aer*), karika ja diskose kate (*kalymmata*)), **Kristuse surikuju** (*epitaphios*), **antimins**.

Kirikutekstiilide teoloogiline sümboolika on arenenud sajandite jooksul alates 4. sajandist. Oma praeguse kuju ja tähenduse said need juba 10.–12. sajandil. 13. sajandist ei ole esemete välimus ja sümboolika oluliselt muutunud (Jerndahl 2019, 23). Õigeusu kirikutekstiilide areng sai alguse Bütsantsis ning on sealt veidi erinevalt arenedes levinud üle maailma. Tänapäevaks teame kolme suuremat arengusuunda: kreeka stiil, slaavi stiil ja rumeenia stiil. Jumalateenistuse korradki on veidi erinevad. Kiriku algusaegadest ei ole tekstiile säilinud. Neid on uuritud kirjanduse, ikoonide freskode ja mosaiikide põhjal. Kirikutekstiilide tähendustest kirjutas 7. sajandil elanud püha Konstantinoopoli Herman¹ (Ibid).

Õigeusk jõudis Eestisse Bütsantsist läbi Venemaa, seetõttu on siinmail kasutatud palju slaavi stiili, kuid kahe maailmasõja vahel ning alates 1996. aastast kasutab Eesti-Apostlik Õigeusu Kirik (EAÕK) ka kreeka stiili. Tänapäevaks on nii mõnedki kombid ja tekstiilid haaranud jooni mõlemast stiilist ning ühte sulanud. Lisaks on eriti tekstiilides märgata ka kohalikku traditsiooni.

Eesti õigeusu kiriku tekstiilidest ei ole palju teada. On mõned ajaleheartiklid. Näiteks Rahvaleht tutvustab idamaadest pärit õigeusu kiriku preestriiiete ajalugu. „Nii mõnigi kuldikandiga brokaatrüü moodustab terve varanduse ja seda mitte kunsti ega ajaloolise vaid ka materiaalse väärtuse tõttu.” (Rahvaleht 1931, 4). Sirje Säär on neljas ajaleheartiklis käsitlenud lühidalt õigeusu kirikutekstiilide ajalugu ja sümboolikat. Liturgilistele tekstiilidele keskendub ta Metropoolias nr 35 (Säär 2006;

¹ Konstantinoopoli patriarh Germanos I. Valitses aastatel 715–730. Säilinud on tema teos „Ecclesiastical history...”, mille Paul Meyendorff on osaliselt tõlkinud inglise keelde ja kommenteerinud. Eriti üritas Herman leida igale kirikutekstiilile ja toimingule tähenduse Kristuse elust (Meyendorff 1984).

2007a; 2007b; 2007c). Kuldtikandist ja selle tehnikatest kirjutab Liliana Bristol oma magistritöös (Bristol 2016). Valeria Petrova käsitleb oma bakalaureusetöös nii kirikutekstiilide tähendusi kui ka liturgilisi värve, kuid töös kasutatud eestikeelsed mõisted ei ole tänaseks käibel (Petrova 2006). Ühe Lelle kiriku tsaariaegse surikuju konserveerimisest kirjutab Lea Tall oma bakalaureusetöös. Muuhulgas uurib ta põhjalikult nii kasutatud materjalide koostist kui ka kihistusi. See on abiks teiste samaaegsete artefaktide vanuse ja päritolu määramisel (Tall 2023). 2019. a valmis magistritöö „Õigeusu kirikutekstiilide sümboolika, vanus ja tehnoloogia Lääne-Eesti ja Tallinna kirikute näitel“, milles käsitlen kirikutekstiilide valmistamise tehnoloogiaid ja üritan Eesti kirikutes olevaid tekstiile dateerida, jagades need nelja ajajärku: tsaariaegsed, kahe maailmasõja vahelisest ajast pärit esemed, nõukogudeaegsed ja taasiseseisvumisaegsed (Sepper 2019).

Eestis saab õigeusu kirikutest rääkida alates kirikuvahetusliikumisest, mis sai alguse 1845 (Schvak 2018, 191). Varasemast ajast on küll mõned kirikuhooned,² kuid neis säilinud tekstiilide hulgas ei ole võimalik tuvastada 19. sajandist vanemaid esemeid. Siin võib olla põhjuseks Eesti kirikute vaesus: uhkeid tekstiile ei olnudki ning „tavalisemad“ pole säilinud. Esimese maailmasõja ajal evakueeriti kirikuvarad Venemaale, seal hulgas võis olla ka hinnalisemaid tekstiile (Toon 1997, 11). Nõukogude ajal suleti kirikuid ning allesjäänud jumalateenistustarvikud, sealhulgas tekstiilid, rändasid teistesse veel töös olevatesse kogudustesse (Sõtšov 2022, 33). Minu välitööde andmetel jäi üht-teist ka lagunevatesse kirikuhoonetesse ning hävis. Õigeusu kirikus on komme, et vanad ja kasutuskoõlbmatud tekstiilid põletatakse (Petrova 2006, 4).

2006–2010 inventeeris Mari-Liis Paaver Saaremaa, Hiiumaa ja Kihnu kirikute tekstiile. Nimekirjad asuvad muinsuskaitseameti arhiivis (MKAA, Kuressaare Püha Nikolai Imetegija Kirik 2006; MKAA, Kihnu õigeusu kirik 2008; MKAA, Kuriste õigeusu kirik 2010). Tekstiile on kirjeldatud kunstiajaloolisest seisukohast, kuid tihti on võimalik säilinud tekstiilesemeid dateerida tehnoloogiliste lahenduste järgi. Siit tuleneb uurimisprobleem: ei ole teada, milliseid ja kui vanu tekstiile on Eesti õigeusu kirikutes säilinud. Vastuse leidmiseks vaatlesin kirikutes tekstiile, võrdlesin neid naaberriikides Soomes ja Venemaal juba dateeritud tekstiilidega

² Rootsi aja lõpuks oli Eestis säilinud vaid Tallinna Püha Nikolai kirik (Schvak 2018, 189). Setomaa vanemad kirikud, sealhulgas Petseri klooster, asuvad tänaseks Venemaal Pihkva oblastis. Eesti territooriumil on mõned tsässonad (Plaat 2011, 9), kuid neis ei ole säilinud vanu tekstiile.

(Варивода 2008; ‘Церковное Шитье’ s.a.). Vaatlesin Riisa³ muuseumis Kuopios tekstiile, mis on juba dateeritud, vestlesin tekstiilikonservaator Leena Säppiga ning lugesin tema ja teisi Soome õigeusu kiriku tekstiilide alaseid artikleid (Rovio 2009; Säppi 2005; 2008; 2012) ning Aino Lampio kõrgkooliõpetaja koolituse lõputööd (Lampio 2003).

Eestis asuvad kirikutekstiilid võib jagada nelja ajajärku: tsaariaegsed (alates 1840ndatest kuni 1917/või ka 1919, mil Venemaal kirikutekstiilivabrikud suleti),⁴ kahe maailmasõja vahelisest ajast pärinevad esemed (1919–1940), nõukogudeaegsed (peale teist maailmasõda kuni 1991), taasiseseisvumisaegsed (alates 1991).

Tsaariaegseid tekstiile võrdlesin kaasajal välja antud kirikuinventari tellimiskataloogidega (Добавление Къ Прейсь-Курантамъ 1910–1911 г.; Прейсь-Курантъ 1907; Прейсь-Курантъ На 1910/11 г.г.; Прейсь-Курантъ 1911; Прейсь-Курантъ 1912; Прейсь-Курантъ 1913/1914; Прейсь-Курантъ s.a.). Kahe maailmasõja vahelise aja tekstiilide kohta kogusin andmeid selleaegsetest õigeusu kiriku ajalehtedest „Uus Elu“ ja „Elutõde“ (Uus Elu 1927; Elutõde 1938). Nõukogudeaegsete tekstiilide kohta kogusin andmeid vanemaid preestreid ja kogudusetöö tegijaid küsitledes. Taasiseseisvunud Eesti Vabariigi aegsete tekstiilide kohta sain teavet samuti preestreid ja kogudusetöö tegijaid küsitledes ning võrdlesin välitöö andmeid tänapäevaste kirikuinventari tellimiskataloogidega. Alates 1996 võib Eesti kirikutekstiile eristada ka slaavi ja kreeka stiili põhjal. Kuigi kreeka stiili võidi püüda sisse tuua ka kahe maailmasõja vahelisel ajal, ei ole sellest ajast midagi märgatavalt kreekapärast säilinud.

Altarikatted

Altarilaud sümboliseerib Kolgata mäge, kus Kristus risti löödi, ja Kristuse hauda. Kreeka stiilis on selle peal **alumine kate** ehk *katasark* ja **altarilina** ehk *inditia*. Tänapäeval vahetatakse neid vastavalt liturgilistele värvidele (Säär 2007c).⁵ Puhas valge lina, mis oli Kristuse surilina võrdkuju,

³ Suomen Ortodoksinen Kirkkomuseo Riisa.

⁴ Zaglodini järeltulija Michael Starichenko (Михаил Стариченко) sõnul Zaglodini perekonna äri ja kogu tootmisliin natsionaliseeriti bolševike poolt 1919. aastal (Kirjavahetusest mais 2021). Tõenäoliselt lõpetasid selleks ajaks tegevuse ka teised kirikutekstiilivabrikud. Alles 1945 asuti taastama kirikuinventari vabrikut Püha Sergi Kolmainu suurkloostri juures (‘История ХПП “Софрино” РПЦ’ s.a.).

⁵ Õigeusu kiriku liturgiliste värvide sümboolikast loe täpsemalt minu magistritööst (Sepper 2019, 25–32).

Foto 1. Altarikate Kuressaare tekstiilikogust Madli Seperi foto.

Foto 2. Altari esikülje kate
Uruste kiriku tekstiilikogust.
Madli Seperi foto.

Foto 3. Käsitööna valmistatud altarikate Kuressaare tekstiilikogust. Madli Sepperi foto.

laotatakse laiali pühade andide toomiseks. Siit saab alguse altariga seotud tekstiilide sümbolika (vt Mt 27:59; Mk 15:46; Jh 19:40) (Троицкий 2011[1912], 65). Krista West peab surilina võrdkujuks ja ühtlasi esimeseks altari kasutatud katteks vahel tänapäevalgi kreeka stiilis kasutatavat kõige alumist valget katet (*katasark*), mis on tihedalt nõõridega ümber laua kinni tõmmatud (West 2013, 137). Tänapäeval kasutatakse seda pigem slaavi stiilis. Sellest arenes kallist riidest kaunistatud altarikate, mis katab altarilaua kõigist neljast küljest.

Eestis on vanimad säilinud altarikatted slaavi stiilis. Fotol 1 on tõenäoliselt üks vanimaid kangaid. See asub Kuressaare kiriku tekstiilikogus. Äärekanas võib olla aniliinvärvide eelsest ajast (enne 1860). See on olnud värviline, kuid ühtlaselt heledaks pleekinud. Keskosas on tõenäoliselt kahe maailmasõja vahelisest ajast pärit mööbliriie. Katte esiküljel on paelast peale õmmeldud slaavi stiilis Kolgata rist.

Paastu ajal kasutati lillat või musta värvi katteid. Kuna väikestes kirikutes ei jõutud kõikides liturgilistes värvides kirikutekstiile osta, kasutati altari esikülje katet. Selliseid pakuti tsaariaegsetes kirikuinventari kataloogides (vt eespool). Fotol 2 olev paastuaegne altari esikülje kate

Foto 4. Jõõpre kiriku altarikate. Valmistanud Madli Sepper. Madli Sepperi foto.

võib olla valmistatud 20. sajandi alguses ja on samuti kirikutekstiilide vabrikute töö.

Kahe maailmasõja vahelisel ajal ja nõukogude ajal kasutati palju varasemast ajast pärit kirikutekstiile neid kohendades ja ümber tehes, kuid valmistati ka uusi (Foto 3).

Tänapäeval tellitakse tekstiile nii kirikutekstiilide vabrikutest (Ukrainast, Kreekast, enne Vene-Ukraina sõda ka Venemaalt ja Valgevenest) või valmistatakse kohapeal käsitööna. Fotol 4 on Madli Sepperi õmmeldud altarikate (2019), millele kinnitati eelmiselt kattelt pärit ristpistikandis rist ning tikandit täiendati Audru kihelkonna tanukirja ainetel tehtud aplikatsioonidega. Kui fotodel 1 ja 2 olevad katted on selgelt slaavi stiilis Kolgata ristiga, siis fotodel 3 ja 4 olevatel katetel näeme juba kreeka stiili mõjusid.

Altarilina (*inditia*, kr *k endytē*) sümboliseerib Kristuse surilina. Oletatakse, et algsel altarilinal ei olnud mingeid kujutisi. See valmistati valgest linasest riidest. Surilina nimetatakse „puhtaks”. Juba vanal ajal oli kombeks kaunistada aujärje pealispinda. Üks vanim kaunistus oli rist aujärje keskel ja nurkades gammaatilised (kreeka tähe gamma kujulised) nurgad ning nendest arenenud kolmnurgad. See sümbol tuli ka altarilaua esiküljele. Järgmiseks kasutati altarilaua nurkades kolmnurkade asemel erinevate sümbolitega lõuenditükke. Neid nimetati „sümbolitega tahvlikeks”. Sellised tahvlid olid tõenäoliselt juba Bütsantsi keisri rōivastel. Altarilaua nurkadel olevad tahvlid sümboliseerisid evangeliste ja altarilaud kujutas endast Kirikut, kes koondas usklikke kõigist maailma ots-test. Seejärel kujutati neil plaatidel evangeliste, edasi hakati evangeliste kujutama aujärje peal olevate katete nurkades (Троицкий 2011[1912], 64, 69). Järgmiseks maaliti evangelistid ikoonidena kuninglikele ustele.

Eestis kasutatavatel altarilinadel ei ole erilisi sümboleid. Tavaliselt kasutatakse liturgilistes värvides alumise kattega komplektis olevat või valget lina, millel on ääres narmad või pits, mõnikord kinnitatakse nurkadesse tutid.

Altarilinast arenes **iliton** (altarilina jäi samuti kasutusse). Iilton tuleneb kreeka sõnast *heilissō*, mis tähendab rullima, keerama, mähkima. See rullitakse altari peale lahti. Iilton sai endale altarilina – Kristuse surilina tähenduse –, millesse Arimaatia Joosep ja Nikodeemus mähkisid tema ihu (Троицкий 2011 [1912], 64). Iilton sümboliseerib seda rätikut (surilina), mis oli Kristusel näo peal (vt Jh 20:7) ja samas ka vastündinud Kristuse mähkmeid. See tähendab Kristuse maapealse elu algust ja lõppu. Diakonid rullisid ilitoni lahti ning sellel pühitseti armulauda. Tekstiil on püsinud samasugusena poolteist tuhat aastat (Троицкий 2011, 64). Kui võeti kasutusele antimins, jäi iliton seda ümbritsevaks kaitselinaks (Arkkimandriitta Arseni 1999, 115). Kristluse algusaegadel pühitseti armulauda ilitonil, sest jumalateenistusi peeti tihti märtrite haudadel. Tänapäeval kasutatakse ilitoni peal antiminsi. Piiskop võiks teoreetiliselt euharistiat pühitseda ka ilitonil, kui seda teha altarilaul, mille sees on märtri säilmed⁶ (West 2013, 144). Tessaloonika Siimeon (Tessaloonika ülempiiskop 1416/17–1429) kirjutab, et kui vaimulik (ülemhingekarjane) on avanud ilitoni ja pannud sellele evangeeliumi, suudleb ta seda ning pühitsetud altarit, mõistes, et oma vaimulikupühitsuses saab ta üheks

⁶ Mattias Palli lisab kommentaarina, et seda võiks teoreetiliselt teha ka preester, kui aujärjes on säilmed ning tal on piiskopi õnnistus. (Palli, M. Kommentaar 2023)

pühadusega ja altariga ning on valmis teenima (armulauda pühitsema) (St Symeon of Thessalonika 2015a, 263). Tänapäevane iliton on valge või punane tavaliselt ilma kaunistusteta riskülikukujuline tekstiil. Mõnikord ömmeldakse iliton antiminsi külge.

Venekeelsed allikad alates Troitskist (Троицкий 2011 [1912]) loevad **kuninglike uste kardina** altaritekstiilide hulka, lääne allikad pigem mitte.

Karikakatted

Karikakatteid on õigeusu liturgilises kasutuses kolm. Kahe väiksema, tänapäevaks ristikujulise kattega kaetakse armulauakarikas ja diskos⁷. Laotus on suurem riskülikukujuline tekstiil, mis laotatakse üle kahe väiksema katte (Sepper 2019, 17). Kuressaare preester Nikolai Orlov kirjutab 1896 oma teoses „Liturgika...“: „Laotus katab kui taevalaotus pühad annid kinni.“ (Orlow 1896, 30).

Troitski pakub ühe variandina, et laotus arenes kuninglike uste kardinatist, sest igas kirikus ei olnud tsibooriumi⁸ ning püha toimingute varjamiseks pandi kardinad lahtiselt altari peale. Millalgi muutus pealisehitis väiksemaks ja asetati altari peale nii, et sambad kattusid aujärje nurkadega. Ka sellel olid kardinad ees. Mõnikord oli tsiboorium nii väike, et preester pistis pea kardinat vahelt sisse ja mahtus vaevu altaril toimetama. Kuna see osutus ebamugavaks, jäeti pealisehitis ära ning pühad annid kaeti katetega (Троицкий 2011[1912], 66).

Teise variandina arenesid karikakatted ilitonist. Konstantinoopoli Herman annab ilitonile tähenduseks surilina, mille sisse mässiti Kristuse ihu, kui ta ristilt maha võeti ja hauda pandi (St Germanus of Constantinople, 83, 85). Troitski arvates mainib seda sümboolikat esimesena püha Issidor Pelusionist⁹, viidates Matteuse evangeeliumile (Mt 27:59). Tema ajal kasutati seda tekstiili altarilina. Mingil hetkel hakati Kristuse

⁷ Diskos on väike jalaga taldrik, millel valmistatakse ette (võetakse osakesed) ja pühitsetakse armulaualeib. Tänapäeval tähendab see sõime, kuhu pandi vastsündinud Päästja ja hauda, kuhu pandi Issanda ihu pärast ristilt mahavõtmist. („Eesti-vene õigeusu seletav sõnastik“ Diskos)

⁸ Tsiboorium on baldahhiinitaoline pealisehitis altari kohal, mis koosneb neljast sambast ja neile toetuvast katusest. ([VSL] „Võõrsõnade leksikon“ 'Tsiboorium'). Eesti keelde on pakutud sõna 'altarirääst'.

⁹ Püha Issidor Pelusionist (elas 4.-5. sajandi vahetusel) oli kõrbeerak. Johannes Kuldsuu õpilane, teoloog. Temalt on säilinud hulk kirju (Parts 2015, 6–8).

surilinaks nimetama seda katet, millega leib kaeti pealtpoolt, arenesid karikakatted (Троицкий 2011 [1912], 64). Kui vene autorid pooldavad pigem laotuse arenemist tsibooriumile kinnitatud kardinast, siis lääne autorite arvates arenes laotus pigem ilitonist.

Karika ja diskose kate

Konstantinoopoli Hermani ajal sümboliseeris diskos Joosepi ja Nikodeemuse käsi, kes kandsid Kristust. Veel tähendas diskos Päikest kui taevast sfääri, kuhu Kristus läks, ja sellest tulenevalt on diskosel Kristuse ihu nähtavalt leiva kujul. Diskose kate oli Kristuse näorätiku (selle rätiku, mis kattis hauas tema nägu) võrdkuju. Karika sees on sümboolselt veri ja vesi, mis voolas välja Kristuse küljest, kätest ja jalgadest. Laotus tähendab kivi, mis pandi haa (ukse) ette ja millele pandi pits. „Apostel ütleb katte kohta: „Meil on julgus siseneda pühasse paika (altaris) Kristuse vere läbi, uue ja elava tee läbi, milleks Ta avas meile katte (eesriide) [siin võiks mõista seda kui laotust] oma liha kaudu, ja meil on suur preester Jumala koja üle.““ (võrdle He 10:19–21)¹⁰ (St Germanus of Constantinople, 87, 89).

Troitski kirjutab, et Bütsantsi tseremooniateraamatu järgi pani keiser altarile koos teiste andidega kaks valget katet, teises kohas mainitakse, et karikas ja diskos pandi nende katete peale. Arvatakse, et need vastasid ilitonile, samas pühade andide katmiseks kasutati laotust. Väikesed katted (*kalymmata*) olid valged, ilma kindlaksmääratud kujunduseta, kuid varsti hakati neid rikkalikult kaunistama (Троицкий 2011 [1912], 67). 14.–15. sajandil lisas kirikutekstiilidele tähendusi püha Tessaloonika Siimeon¹¹. Tema järgi sümboliseerivad karikakatted nii taevast kui ka Kristuse mähkmeid ja surilinu. Sel ajal kujutati laotustel tähti või riste ringis (need sümboliseerisid taevatähti) (St Symeon of Thessalonika 2015a, 233; Дроздова 2004, 14).

Tessaloonika Siimeoni ajaks on välja kujunenud jumalateenistuse kord, mida me tänapäevalgi kasutame. Preester asetab diskosele katte (Kristuse ihu sellel sümboliseerib inimeseks saanud Jumalat), öeldes: „Issand on kuningaks saanud, auhiilgusega on ta end ehtinud. Issand on end väega

¹⁰ Artiklis kasutatavad piiblitseaadid pärinevad 1968. aasta tõlkest, kui ei ole märgitud teisiti (Piibel 1991 [1968]).

¹¹ Tessaloonika Siimeon oli Tessaloonika peapiiskop 1416/17–1429 (Hawkes-Teeple 2015, 18).

ehtinud ja vöötanud. Ta on maailma rajanud, et see ei kõigu.“ (Ps 93:1). Jumal katab taeva ja maa oma vöorustega, teadmistega. Selle jaoks ta sai lihaks, kogu maa austab Teda koos Isa ja Püha Vaimuga. Siimeon ütleb, et kui jagamisele tuleb rohkem kui üks karikas, näiteks kolm, siis üks karikas sümboliseerib Isa, teine Poega, kolmas Püha Vaimu. Karikat kattes ütleb preester: „Kristus, Sinu suur au katab taevast ja maa on täis Sinu kiitust.“ (Hab 3:3) (St Symeon of Thessalonika 2015a, 234,235; Teenistusraamat 2014, 82, 83).

Ristikujulisi karikakatteid hakati valmistama 17.–18. sajandil (Катасонова 2007, 16). Niisiis väikesed karikakatted, mis olid alguses nelinurksed, tulles karika ja diskose alt nende peale, said endale ilitoni tähenduse – Kristuse surilina (Sepper 2019, 155).

Laotus

12. sajandil mõeldi sõnale 'õhk'¹² erinevaid tähendusi. Alguses sümboliseeris see õhukest katet. Siis aga muutus laotus suureks ja raskeks, kuid nimetus jäi. Lisandus veel hulk sümboleid: kui karikas on kaetud ja kuninglikel ustel kardinad ees, on öö – udu¹³ laskub maa peale. Usutunnistuse lugemise ajal kõigutab preester laotust Pühade Andide kohal, see tähendab Püha Vaimu laskumist andidele. Kui laotus võetakse ära, avatakse kardinad ja kuninglikud ukсед, sümboliseerib see hommikut, mil Pontius Pilatus mõistis Jeesuse üle kohut. Isegi taevased väed, kes olid Jeesuse juures alati kohal, pöördusid temast ära ööl, kui ta ära anti. Laotus sümboliseerib veel pilvede kui vaibaga kaetud taevast (Дроздова 2004, 13,14; Троицкий 2011 [1912], 66).

Tessaloonika Siimeon ütleb laotuse kohta, et see sümboliseerib mõlemat: nii taevalaotust (mis oli karikakatte tähendus) kui ka surilina. Sel põhjusel kantakse seda sissekäigus kui Jeesuse keha ja nimetatakse Kristuse surikujuks (*epitaphios*). Siin saavad kokku Kristuse sünn ja surm: mähkmed ja surilina. Olles tulnud taevast kui ohvritall, sündinud koopas, mis on ühtlasi haua võrdkuju, lamanud sõimes, Tema kohal säras täht, mis näitas teed idamaa tarkadele (seda tähte sümboliseerib diskose täht) (vt Mt 2:1–12; Lk 2, 25– 28). Siit said alguse Kristuse kannatused: Herodes

¹² *Aer*; воздух – nii nimetatakse laotust kreeka ja vene keeles. Sõnasõnaline tõlge on 'õhk'. Selle sõna tähendus oli algselt kerge läbipaistev materjal, uduloor, viidatakse ka kuninglike uste kardinale – *katapetasma*. (Троицкий 2011 [1912], 66).

¹³ Udu tähendab siin jällegi õhku, hingust.

ajas Teda taga, Siimeon võttis Ta templis oma kätele ning ütles: „Vaata, see laps on seatud languseks ja tõusuks paljudele Iisraelis ja tähiseks, mille vastu räägitakse – ent sinu omastki hingest peab mõök läbi tungima.“ (Lk 2:34–35) (St Symeon of Thessalonika 2015b, 235).

Seejärel asetab preester laotuse ümber suitsuti ja katab sellega kinni nii diskose kui ka karika, öeldes: „Kata meid oma tiibade varjuga, aja meist eemale iga vaenlane ja vastane. Anna meile, Issand, rahulikku elu, heida armu meie ja oma maailma peale ning päästa meie hinged, kui hea ja inimesearmastaja.“ (Teenistusraamat 2014, 82–83; Настольная Книга 1983, 97). Sellisel viisil pühade andide katmine tähendab, et annid on ümbritsetud jumalikkusega nagu pilved ja veed, mis ümbritsevad nähtavat maailma. See tähendab, et nad eraldavad maise ja taevase: „Jumal tegi laotuse ja lahutas veed, mis laotuse all, vetest, mis laotuse peal olid.“ (1.Mo 1:7) (Настольная Книга 1983, 97).

Karikakatetele antud teoloogilised tähendused on küll sajandite jooksul veidi muutunud, kuid domineerima jäi Jeesuse surma ja matmise meenutamine – Kristuse surilina. Mingil hetkel tikiti (või kooti¹⁴ või maaliti) laotusele surnud Kristuse pilt, siit tuleb nimetus: Kristuse surikuju.

Laotus muutus koos jumalateenistuse arenguga järjest suuremaks, kuni 14. sajandil toodi liturgias aset leidva protsessiooni – suure sissekäigu lõpus välja mõõtmelalt suur (näiteks on säilinud 1,4 x 2,1m laotus) laotus-surikuju. See sümboliseeris juba kindlalt surilinasse mähitud Kristust. 15. sajandiks oli üks kasutatavamaid kujutisi sellel Kristuse ristilt võtmine, sest see vastab liturgias momendile, kus laotust kasutatakse (Sepper 2019, 152).

Eestis kasutatakse tänapäeval nii vanu (alates tsaariajast) kui ka uusi slaavi stiilis ning ka kreeka stiilis karikakatete komplekte. Välimuselt nad väga ei erine. Kirikutest leiab nii käsitööna valmistatud üksikuid komplekte kui ka masstoodanguna vabrikutes tehtud brokaadist karikakatteid. Tsaariaegsed karikakatete komplektid on küll kirikutekstiilide vabrikute toodang, kuid paljud neist on aplikatsioon-tikandis. Tikiti muidugi käsitsi (manufaktuuris, kus oli palju töötajaid, tegi igaüks oma osa). Töö kiirendamiseks olid valmis šabloonid ning paberile maalitud inglite pead (Foto 5). Sel ajal valmistati karikakatete komplekte ka käsitööna, kuid neid on raske eristada kahe maailmasõja vahel tehtuist.

¹⁴ Siin on mõeldud telgedel kootud piltkangast gobelääni.

Foto 5. Karika ja diskose kate Haapsalu kiriku tekstiilikogust. Eliisabet Tomasberg-Koidu foto.

Foto 6. Käsitsi tikitud laotus Kuressaare koguduse tekstiilikogust. Madli Seperi foto.

Fotol 6 on käsitsi tikitud laotus, mille taustakangaks on peenem muaree¹⁵ kui tüüpiline tsaariaegne kirikutekstiilide vabriku toodang, ning keskel samet. Kasutatud on kantille ja helmeid. Arvatavasti on see valmistatud kahe maailmasõja vahel. Sel ajajärgul võidi tahta järgida ka kreeka stiili ja valmistati karikakatted teistsuguse kujuga kui täiesti sümmeetriliselt viiest ruudukujulisest detailist koosnev rist, kuid tegelikult valmistati sellise kujuga kattedid ka slaavi stiili järgivates õigeusu maades (Foto 7).

Fotol 8 on rahvusromantilises stiilis käsitsi tikitud laotus kahe maailmasõja vahelisest ajast. Kuigi siin said piltidele väikesed katted (karika ja diskose katted) ning laotused eraldi, moodustavad need tegelikult alati komplekti. Vanematel tekstiilidel ei pruugi olla kõiki osi säilinud. Tihti moodustavad ühesugusest brokaadist valmistatud komplekti preestrirüü ja karikakatted või ka altarikatted ning sinna lisanduvad isegi kirikusaali tekstiilid. Ka tsaariaegsete kataloogide järgi sai ühesugusest kangast komplekte moodustada.

Sümboolselt tähendab see, et piiskop (või preester) saab üheks altariga, teenistusrüü preester sümboliseerib nii Poega, kes ohverdab ennast kui suurt ülempreestrit¹⁶ (vt Hb 5:10), olles samal ajal nii ohver kui ohverdaja (St Symeon of Thessalonika 2015a, 229). Altarilaua seost Kristuse haua ja ohverdamisega tuleb otsida varasemast ajast. Konstantinoopoli Herman on öelnud: „sellel tõi Ta ennast ohvriks, kui Talle, tehes seda läbi müstilise veretu sakramendi, kui ülempreester ja inimese Poeg, olles korraga nii ohver, kui ohverdaja.“ (vt 2. Mo 12:7–13; 1. Ko 5:7; St Germanus of Constantinople, 61).

Nõukogude ajal toodeti kirikutekstiile nii taasavatud Sofrino vabrikus (vt märkus 3) kui ka valmistati käsitsi. Vabrikutekstiile võiks omakorda dateerida kümnendite kaupa, mil muutusid veidi materjalid ja kujundus.

¹⁵ Tsaariaegne muaree on metallniitidega läbikootud kangas, mis jätab triibulise mulje. Seda tehti hõbe- ja kuldniitidega ainult valge või kollase taustaga tihedale kangale (vn k *плотного серебряного или золотого муаре* (Прейсь-Курантъ На 1910/11 г.г.) *муаре сер. или зол.* (Прейсь-Курантъ 1910?) ризницы муаровья (Прейсь-Курантъ 1907) (vn k sõna *ризица* tähendab siin kirikutekstiilide komplekti). Teine variant oli siledapinnaline glasse (vn k *ризицы изь гласета* (Прейсь-Курантъ 1907)). Ka seda tehti tsaariajal ainul hõbedast ja kuldset.

¹⁶ See sümboolne tähendus on omistatud küll pigem piiskopile. Preestrid aitavad piiskoppe nende töös. Nad täidavad koguduses hingekarjase ülesandeid, algkirikus tegid seda tööd piiskopid. Preestrid pühitsevad armulauda, õpetavad, jutlustavad ning juhivad kogudust kristlikus elus. Neid määravad kohale piiskopid. Keegi neist ei saa vaimulikku andi isiklikult enda jaoks, väljaspool kiriklikku teenimist. Preestrid viivad teenistusi läbi ainult piiskopi õnnistusel (Õigeusu alused 2004, 98).

Foto 7. Karika ja diskose kate Hiiumaa koguduse tekstiilikogust. Madli Seperi foto.

Foto 8. Laotus Tallinna Siimeoni ja Hanna Katedraali muuseumist. Madli Seperi foto.

Foto 9. Karikakatete komplekt Tallinna Issandamuutmise koguduse tekstiilikogust. Madli Seperi foto

Üldiselt tehti, nii nagu sellele ajastule kombeks, palju ühesuguseid esemeid. Näiteks selliseid sünteetilisest kangast kirikutekstiile (Foto 9) valmistati 1980ndatel ja veel ka 1990ndate alguses.

Käsitsi valmistatud tekstiilid võiks omakorda jagada võimalikult uhketest ja kallistest materjalist artefaktideks ning käepärastest odavatest materjalidest valmistatud esemeiks. Võimalusel tehti ümber vanu kirikutekstiile, kasutades tsaariaegset või kahe maailmasõja vahelisest ajast pärit brokaatkangast, kombineerituna kaasaegsete materjalidega. Fotol 10 oleval karika (või diskose) kattel on kasutatud tsaariaegset ristidega kangast ja narmaid, keskele õmmeldi samuti tsaariaegne ažuurne punutud rist. Roosa taft aga pärineb nõukogude ajast. Kunstipäraselt käsitsi tikitud nõukogudeaegseid tekstiile on siiani kirikutes kasutuses, kuid ainult materjali järgi on neid võimatu eristada kahe maailmasõja vahel valmistatuist. Teine äärmus oli näiteks sitsiriie või flanell. Fotol 11 olev karikakate on flanellist, keskel kaasaegsed paelad, äärepael on tsaariaegne.

Tänapäevased tekstiilid saab jagada slaavi ja kreeka stiili järgi aga ka vabrikutööks ning kunstipäraselt käsitsi valmistatuteks.

Foto 10. Karikakate Hiiumaa koguduse tekstiilikogust. Madli Sepperi foto.

Foto 11. Karikakate Tallinna Siimeoni ja Hanna katedraali muuseumist. Madli Sepperi foto.

Foto 12. Kreeka stiilis karikakatete komplekt Tallinna Siimeoni ja Hanna Katedraalis. Madli Sepperi foto.

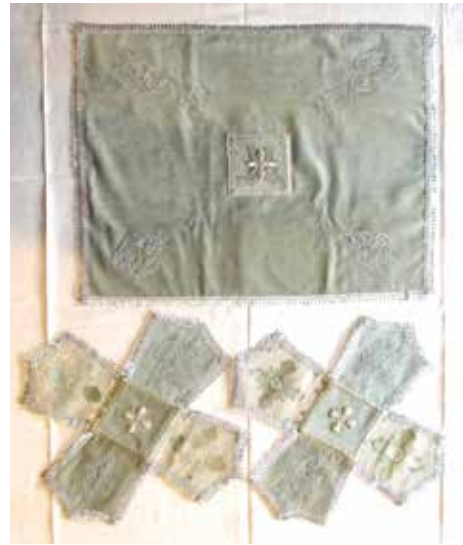

Foto 13. Slaavi stiilis Madli Sepperi tikitud karikakatete komplekt Paadremaa kirikus. Madli Sepperi foto.

Kreeka stiilis laotuse küljes on kinnituspaelad. Nendega seotakse laotus suure sissekäigu ajal diakoni¹⁷ kaela ümber, et see maha ei libiseks. Slaavi stiilis laotust kantakse õlal, mahalibisemise vältimiseks võib panna otsa diakoni krae vahele või kannab preester seda vasakul käsivarrel (West 2013, 146). Mäletatavasti sümboliseeris suures sissekäigus välja toodud laotus Kristuse surilina. Usutunnistuse lugemise ajal, kui toimub lehvitamine piiskopi pea või karika kohal (vt eespool), asetatakse kreeka stiilis laotuse küljes olevad paelad katte peale diagonaalselt risti. Fotol 12 on tänapäevane kreeka stiilis vabrikus valmistatud karikakatete komplekt. Fotol 13 on üht slaavi stiilis tsaariaegset väikest karikakatet taaskasutades valmistatud käsitsi tikitud karikakatete komplekt, kusjuures väikeste katete keskel olevad ristid on tehtud kuldtikandi töövõttega, kasutades tänapäevaseid metallniite.

Mõnedel tsaariaegsetel karikakatete komplektidel on tagaküljele tindiga kirjutatud eestpalve nimekirjad: elavate (tervise) ja surnute (uinujate) eest. See komme pärineb juba bütsantsi ajast.

14. sajandil loeti suure sissekäigu¹⁸ ajal elavate ja surnute eest palveid. Samal ajal lauldi keerubitelaulu või meenutati neid lisaks palvele „Meie kõikide peale mõtelgu Issand Jumal oma kuningriigis alati, nüüd ikka ja igavesti¹⁹“, nimeliselt. Suures sissekäigus kanti nende poolt või nende mälestuseks annetatud laotus-surikujusid (vt allpool) (Schilb 2009, 94).

Euroopas kinkisid valitsejad kirikule Kristuse surikujusid, millele nad lasid tikkida nii enda kui ka sugulaste ja pärijate nimesid, et näidata nii alamatele kui ka konkurentidele oma võimu ja tõestada õigeusklikuks olemist. Mõnikord tikiti surikuju äärtele valitseja, tema pereliikmete ja sugulaste portreed või nende kaitsepühakud. 16.-17. sajandil hakati

¹⁷ Kui preester teenib üksi, kannab ta laotust pahemal käsivarrel, ennepühitsetud andide liturgial [see on liturgia, millel ei toimu euharistiat, vaid võetakse vastu eelmisel liturgial pühitsetud armulauda, teenistust toimetatakse suure paastu kolmapäeviti ja reedeti ning veel mõnel päeval, et täieliku liturgia rõõmu ja pidulikkusega mitte segada paastupäevade patukahetsusmeeleolu („Eesti-Vene õigeusu seletav sõnastik“ 'Ennepühitsetud Andide Liturgia') pannakse kreeka tava järgi laotus preestri või diakoni pea peale. (‘Palli, M. Kommentaar’ 2023).

¹⁸ Suur sissekäik on tänapäeval üks kahest liturgias aset leidvast protsessioonist. See tekkis leiva ja veini viimisest kirikusse – ettevalmistus- ehk ohvrilauale. See toimub peale keerubite laulu ning selle ajal loetakse eestpalveid. Liigutakse diskose, karika ja teiste sakraalsete esemetega altariist ohvrilaualt läbi ikonostaasi põhjapoolse ukse kirikusaali ja sealt läbi kuninglike uste tagasi altarisse, asetades pühad annid altarilauale (Kasala 2016, 20).

¹⁹ „Meie kõikide peale mõtelgu...“ (Teenistusraamat 2014, 108). Mõnedes väljaannetes on „Teie kõikide peale...“. Uuskreeka häälduses kõlavad *hymōn* 'teie' ja *hēmōn* 'meie' ühtmoodi (Palli, M. Kommentaar 2023).

nimesid kirjutama ka teistele annetatud tekstiilidele. Need ilmusid nii altarikatetele, kuninglike uste kardinatele kui ka laotustele. Selleks ajaks said neist ühtlasi eestpalve nimekirjad, mis igal liturgial ette loeti (Schilb 2009, 172–75). Komme seostab meenutused laotusega, mis eestpalvete²⁰ saatel suures sissekäigus diakoni õlal või preestri käsivarrel välja kantakse. Need on nimelised eestpalved vaimulike, kloostrielanike või valitsejate eest, vajadusel meenutatakse ka teisi koguduseliikmeid (Schilb 2009, 175; Teenistusraamat 2014, 108–9). Teiste kirikuliste ja nende pereliikmete, nii elavate kui ka surnute eest, loetakse nimelisi palveid ja võetakse osakesi juba proskomiidia²¹ ajal (Teenistusraamat 2014, 74–76).

Venemaale levis komme annetada kirikule ikoone ja nende alla riputatavaid pelenasid²². Mõnikord lisati äärioleva oma kaitsepühaku kujutis ja/või tikiti tekst, kus paluti eestpalvet linnarahva või konkreetsete inimeste eest. Näiteks annetati pelena pärija sünni puhul ning kirjutati äärelle kuupäev ja palve „Andku Jumal meie ihuviljale nimi“ (Петров 2008, 77, 80, 81, 83).

Suurte siidi ja kullaga tikitud tekstiilide eest jõudsid maksta vaid valitsejad ja väga rikkad (Schilb 2009, 175). Tekstiilidel olevad kirjad väljendasid enamasti annetajate palveid nende pereliikmete eest, kuid vahel võis tekstiili eest maksta ka sotsiaalne grupp või ühing (Петров 2008, 149).

Tekstiilide kirikule annetamise komme on jõudnud Eestissegi. Kirikutest leiab tsaariaegseid karikakatete komplekte, mille tagaküljele on tindiga kirjutatud enda ja pereliikmete eestpalve nimekiri. Elavate (вн к о здравии) (tervise) ja surnute (вн к о упокоении) (uinunute) eest. Komme levis ka eestikeelsetes kogudustes, kuid nimed on alati kirjutatud vene keeles ja omastavas käändes (в родительном падеже) (Fotod 14–16). Selline komme levis veel kahe maailmasõja vahelisel ajal. Tänapäeval kirjutatakse

²⁰ „Mõteltu Issand Jumal oma kuningriigis meie metropoliidi N. ja meie piiskopi N. peale alati, nüüd, ikka ja igavesti.“ (Kloostri meenutatakse lisaks kloostriülemat ühes vendade ja õdedega.) „Mõteltu Issand Jumal oma kuningriigis meie kodumaa ja tema rahva, võimude ja kaitseväge peale alati, nüüd, ikka ja igavesti. Teie ja kõigi õigeusklike kristlaste peale mõteltu Issand Jumal oma kuningriigis alati, nüüd, ikka ja igavesti.“ (Teenistusraamat 2014, 108–109).

²¹ Proskomiidia on liturgia esimene osa, kus toimub leiva (prosforate) ja veini ettevalmistamine euharistia sakramendiks. Pikemalt vaata („Eesti-Vene õigeusu seletav sõnastik“ 'Proskomiidia')

²² Pelena on ikooni juurde kuuluv tekstiil, mis pandi ikooni alla, riputati ikooni kohale, ikonostaasi ette või ka iseseisvalt seinale. Sellele võis olla tikitud dubleerituna ikoon, mille juurde see kuulus, või lihtsalt rist. Pelenadest pikemalt loe Arseni Petrovi doktoritööst (Петров 2008).

Foto 14. Eestpalve nimekirjaga karikakate Tornimäe koguduse tekstiilikogust. Madli Sepperi foto.

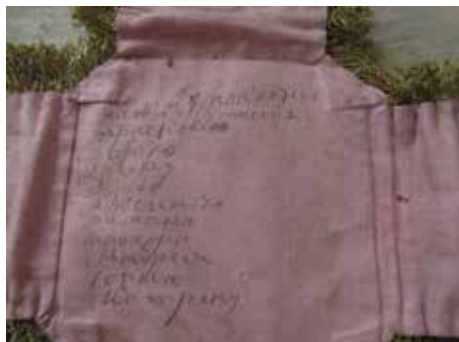

Foto 15. Eestpalve „Surnute eest“ nimekirjaga karikakate Tornimäe koguduse tekstiilikogust. Madli Sepperi foto.

eestpalvenimekiri paberist sedelitele. Siinkohal soovitan vana komme elustada: tellida kohalikul käsitöömeistrilt komplekt karikakatteid, kirjutada või tikkida sinna eestpalveks pereliikmete ja sõprade nimed (elavate ja surnute eest) ning annetada tekstiilid kirikule.

Kui laotus sai Kristuse surilina tähenduse, hakkas arenema **laotus-surikuju** ajalugu. Need muutused toimusid õigeusu jumalateenistustes 12. sajandiks. Suures sissekäigus andide viimine altarile tähendas kristlaste hingede pattudest puhastamist pärast Jeesuse ristisurma, matmist, ülestõusmist ja taevaminemist (Дроздова 2004, 13,14).

14. sajandiks oli välja arenenud suur laotus, millel kujutati surnud Kristust haulavatsil ja see sümboliseeris leiva ja veini müstilist muutumist Kristuse ihuks ja vereks, mida tekstiil kattis. Tavaliselt kujutati sellel ripiididega²³ inglaid, kes valvasid Kristuse ihu ning kätte nurkades olid evangelistid või nende sümbolid (Johnstone 1967, 25, 26). Laotus muutus mõõtmelteil suureks ja sellega ei pruugitud enam pühasid ande katta. Suure sissekäigu lõpus kantavast laotusest arenes algselt vaikselt laupäeval, hiljem suurel reedel väljatoodav Kristuse surikuju (Schilb 2009, 90).

Suure sissekäigu lõpus kantava suure laotuse sümboolikat mõtestab Konstantinoopoli Herman nii: „Keerubite laulu ajal protsessioonis osalevad diakonid, kes kannavad ripiide, mis on seeravite võrdkujud,

²³ Ripiidid on arenenud lehvikutest, mida kasutati esialgu putukate pühadest andidest eemale hoidmiseks (Taft 2004, 39). Konstantinoopoli Herman võrdleb ripiide seeravitega inglite hierarhiline aste. Piiskop, kes suhtleb Jumalaga, on ümbritsetud inglitest, kelle võrdkujudeks on diakonid ja ripiidid (St Germanus of Constantinople, 47, 87).

Foto 16. Eestpalvesoov haige eest. Karikakate Tallinna Issandamuutmise koguduse tekstiilikogust. Madli Seperi foto.

tähendavad kõikide pühakute sisenemist keerubite ja inglite väehulkade ees, kes nähtamatult tulevad enne suurt kuningat – Kristust²⁴, kes toob ennast ohvriks. Koos nendega tuleb veretut ohvrit tooma Püha Vaim, keda nähakse küünlaleegis ja suitsutist tulevas viirukihõngus. Lisaks tulevad taevaväed ja inglikoovid, kes on näinud Püha Vaimu välja saatmist, Kristuse ristisurma, võitu surma üle, põrgusse laskumist ja kolmandal päeval ülestõusmist. Nad hüüavad: Halleluuja!“ (St Germanus of Constantinople, 87).

Niisiis laotuse sümboolika põhineb suurel sissekäigul kui Kristuse matmise protsessioonil. Sellest arenes 14. sajandiks eraldi jumalateenistus, mida esialgu peeti vaikselt laupäeval, hiljem suurel reedel (Taft 2004, 217).

Kristuse surikuju

Suure sissekäigu lõpus kantavast laotusest arenes Kristuse surikuju/surilina. Mingil hetkel tikiti (või kooti või maaliti) laotusele surnud Kristuse pilt, siit tuleb nimetus „Kristuse surikuju“. See oleks tänapäevases eesti keeles „surnud Kristuse kujutis“. Teine vähem kasutatud variant on „Kristuse surilina“. Siin viidatakse selle tekstiili teoloogilisele sümboolikale.

Selle üle, kas Kristuse surikuju väljatoomise traditsioon on arenenud suurest või väikesest sissekäigust, vaieldakse (vt Taft 2004; Дроздова 2004). Igal juhul võttis suure laotuse arenemine Kristuse surikujuks aega

²⁴ Kristust sümboliseerivad pühad annid ja Tema pildiga suur laotus, mida kanti protsessiooni lõpus.

sajandeid. Esimestest surikujudest räägitakse 14. sajandil: Tessaloonika surikuju. Seda peetakse ühtlasi ka üheks vanimaks meie ajani tervikuna säilinud Kristuse surikujuks. Mainitakse veel Cozia surikuju (Pikemalt neist loe Betancourt 2015; Johnstone 1967, 26; Schilb 2009).

Alates 14. sajandist kasutati suurt laotust juba ka kannatusnädala jumalateenistusel Kristuse surikuju tähenduses. Näiteks suure laupäeva suures sissekäigus keerati see evangeeliumi ümber. Ikonograafias hakkas arenema evangeeliumiraamatu kujutamine surnud Kristuse käes. Arvatakse, et umbes sellest ajast ei kasutatud suurt laotust enam pühade andide katmiseks. Kristuse Surikuju väljatoomine ja eraldi jumalateenistuse pidamine arenes Jeruusalemma jumalateenistuse korrast. Uue kombe võttis üle ka Konstantinoopol ning üksteise järel teisedki kreeka traditsiooni järgivad õigeusu kirikud (Дроздова 2004, 6, 21). Venemaal said laotusest ja Kristuse surikujust eraldi tekstiilid peale kiriku reforme 17. sajandil (Железникова 2012, 53).

Usklik, kes läheb ja suudleb surikuju, on sellesse stseeni kaasatud, muutudes Päästja jüngerite sarnaseks, mõtiskleb ja kummardab hirmu ja aukartusega Tema ihu (Дроздова 2005, 21). Surikujude uurijad on tekstiilid jaganud valmistamise aja ja kohtade ning valmistajate, kirikutekstiili töökodade või tekstiilil kujutatu järgi tüüpideks (vt Schilb 2009; Дроздова 2004, 2005; Троицкий 2011 [1912]). Toon välja mõned enam-mainitud tüübid, sest erinevate uurijate tüpoloogია ei kattu ja kõikidel tüüpidel on palju vahepealseid variante ja erandeid. Pigem tundub, et erinevate kujutistega tekstiilid on arenenud paralleelselt. 9.–17. sajandini kujutati laotustel, laotus-surikujudel ja Kristuse surikujudel²⁵ järgmisi stseene:

Haudapanemine. Alguses kandsid üleni surilinasse mähitud Jeesuse keha Arimaatia Joosep ja Nikodeemus, hiljem lisandusid Jumalaema ning salvikandjad naised. 10. sajandil „harutati surilina lahti“, see tähendab, et Kristust hakati kujutama alasti (kaetud niuetega) väljasirutatuna lahti võetud surilinal. Selle aluseks on evangeeliumitekstid Mt:27:57–60; Mk 15:42–46; Lk 23, 50–53; Jh 19:38–48 ja suure reede ning vaikse laupäeva jumalateenistuste tekstid (Дроздова 2005, 3–5).

Leinamine²⁶, kus Joosep ja Nikodeemus on kandnud Jeesuse keha hauda ning asetanud kivist haulavatsile. Ümber on leinavad naised ja inglid. Sõna 'leinamine' (*Epitaphios threnos*) võeti kasutusele 13. sajandil (Schilb

²⁵ Need stseenid arenesid paralleelselt ikoonidel ja seinamaalingutel ning jõudsid sealt ka väikestele karikat katvatele laotustele ning karikakatetele.

²⁶ Inglise keeles kasutatakse kreeka sõna *Threnos* ja vene keeles *Оплакивания*. Eesti keeles ametlikku nimetust veel ei ole, kasutatakse ka 'Taganutmine', 'Itkemine'.

2009, 47, 96; Дроздова 2004, 3). See ikooni tüüp väljendab Jumalaema kurbust. Ta kummardub oma Poja kohale. Kristust kannavad hauda Joosep ja Nikodeemus. Icoonile ilmub evangelist Johannes, salvikandjad naised ning leinavad inglid. Mägede vahel on sageli näha rist (vt Jh 19:25–27). Kristuse ihu kujutatakse alasti (kaetud niuetega), asetatuna surilinale. Selline ikonograafia kannab endas juba euharistia tähendust. „Ihu, mis teie eest murtakse“ (vn k „Тело, ломимое за вы“) (Дроздова 2005, 6–7). Kõige täiuslikumaks ja detailiderohkemaks muutus „Leinamise“ ikonograafia 16. sajandiks, et siis järgmisest sajandist alates uuesti tagasi tõmbuda. 17. sajandil kujutatakse mõnikord püha Nikodeemuse asemel Longinust odaga (vt Jh 19:34). Risti kujutis kadus pildilt. Tsibooriumi kujutis kaob samuti (enne pildilt kadumist muutus see suureks), esialgu jäävad veel päike, kuu, tuvi ja evangelistide sümbolid surikuju keskosa nurkades. Oluliseks muutub äär ja selle kirjad, kuid seal kujutatakse esialgu veel ka pühakutega stseene (Дроздова 2005, 18, 21, 25).

Kristus ohvrina.²⁷ kujutab surnud Kristust lamamas surilinal või haulavatsil. Schilb oletab seinamaalingute põhjal, et esimene kujutis surikujul oli „Kristus ohvrina“, mille aluseks on: „Kes sööb minu liha ja joob minu verd, jääb minusse ja mina temasse“ (Jh 6:56). See tähendab, et Kristuse pilt tema surilinal sümboliseerib Kristuse ihu ja samas ka armulauda: Kristuse ihuks muutunud armulaualeiba. Seega Kristuse surilinalast saab väljakantav tekstiil – surikuju, mis näitab meile Kristuse ihu surilinal (Schilb 2009, 59, 82).

Keiser Andronikos II Paleologose ajal (1282–1328) kasutati Konstantinoopolis surnud Kristuse kujutisega laotust. See oli Kristuse surilina sümbol. Komme sai alguse Konstantinoopoli kirikutes olnud reliikviatest, mis risticõdade ajal Euroopasse toodi või kaduma läksid. Vlaherna²⁸ Jumalaema kirikus asus Kristuse surilina. Kui oldi reliikviatest ilma jäänud, pidi midagi protsessioonis kandma ja selleks tikiti samasuguse kujutisega tekstiil. Väidetavalt esimene „koopia“ on Serbia kuninga Uroš Milutini (1283–1381) surikuju, mis tikiti tema väimehe Andronikos II käsul (Schilb 2009, 71; Дроздова 2004, 21).

²⁷ Inglise keeles *Christ as Amnos*. Seda võiks tõlkida ka „Kristus Jumala Tall“, kuid see nimetus on eesti keeles kasutuses juba Melismose kohta, kus kujutatakse Kristuslast karika sees. Seda kujutist on nimetatud ka „Kristus hauas“, kuid siis aetaks kujutis segi „Valude mehega“. Schilb ütleb, et *Amnos* (Kristus ohvrina) on juba pühitsetud armulaualeiva võrdkuju, kuid *Melismos* (Kristus Jumala Tall) alles ootab pühitsemist (Schilb 2009, 68).

²⁸ Ehk Blaherna. See oli Konstantinoopoli linnaosa.

„Kristus ohvrina“ tundub olevat „Leinamine“ kõrval üks enam kasutatud kujutisi laotus-surikujudel ja Kristuse surikujudel. Kuigi nii Kristuse kui ka leinajate kujutamine varieerub aegade jooksul, võiks minu arvates väikeste variatsioonidega isegi peaaegu kõik surikujud nende kahe tüübi vahel ära jagada.

Laotustel või laotus-surikujudel on veel kasutatud teisigi kujutisi. Näiteks „Apostlite armulaud“. Tuntuim ja vanim näide on Tessaloonika laotus-surikuju (vt Betancourt 2015). Veel on kasutatud „Kätetatehtud pühakuju“ ehk Abgari räti motiivi. Üks tuntud selle pildiga tekstiil on suurvürstinna Semjonova laotus, kuigi mõned uurijad peavad seda juba Kristuse surikujuks, mainib Schilb, et see oli pelena, mis tehti sõjalise võidu tähistamiseks (Schilb 2009, 82).²⁹ Drozdova sõnul on 18. sajandi surikujudel kujutatud ka Jeruusalemma, Ketsemani aeda, Kolgatat, Kristuse piinamist (Дроздова 2004, 6).

14.–17. sajandini valmistati Kristuse surikujusid peamiselt siiditrikandis, kasutades järjest enam kuld- ja hõbeniite. Bütsantsi stiilis kuldtrikand tehti edasi-tagasi ridadena, kasutades kinnituseks sidepisteid, mis moodustasid mustrikombinatsioone (vn k c *npuken*). Olemas olid ka sissekootud kangamustriga ning maalitud surikujud (Schilb 2009, 4, 5, 38). 17.–19. sajandini tasapinnaline madal bütsantsi stiilis siiditrikand asendus järk-järgult Lääne-Euroopa traditsiooni järgiva reljeefse kuldtrikandiga. Aupaistes kasutati ka kalliskive või pärleid. Aluskangaks (alguses vaid ääristel) võeti punane samet. Ümber keskosa tikitud äärekirjaks jäi ainult tropar „Auväärt Joosep...“ Mõnikord tehti ääred siiski veel kahekordse ringina, millest ühele tikiti taimornament. Alguses võidi kujutada ornamendi vahel veel ka annetaja vappi või nimetähti. Kui Venemaal tikiti nii taimornament kui ka äärekiri kartongpolsterdusel kuldtrikandis, siis Kreekas kasutati ja kasutatakse siiani nõorpolsterdusega kuldtrikandit (Varvounis and Macha-Bizoumi 2015, 589; Вариво́да 2008, 36, 41). Kartongpolsterduse kasutamine võimaldab teha täpsemate ja teravamate servadega reljeefseid mustreid. Nõorpolsterdus (ka kangast või vildist alustrikand) võimaldab teha sujuvamat ja ümaramate vormidega mustrit.

Levisid ka maalitud pildi- ning tikitud äärtega surikujud (Вариво́да 2008, 35, 41). Kristuse kujutamiselgi hakkavad 17.–18. sajandist sisse tulema lääne barokk-stiili mõjud. Kui varem kujutati Päästja keha skeemaatilisena, siis nüüd kujutis täpsustub, muutub realistlikumaks. Taustast domineerivalt heledamana kujutatud alasti (niudevõõga) ihu oli alguses

²⁹ Pikemalt loe Tveri vürstinna Maria Semjonova valmistatud tekstiili kohta artiklist „Liturgical textiles“ (Woodfin 2004, 318–19).

kergelt vasakule pööratud, siis barokk-stiili arenedes kujutatakse teda järjest enam otse, käed tihedalt külgedel, pikkade sõrmedega peopesad graatsiliselt eemale hoidmas, suursuguselt suletud silmadega rahu väljendav nägu, mille ümber on pikad peadligi tumedad juuksed. Tema kannatusi väljendavad ainult kätel ja jalgadel olevad naela-augud ja oda-haav küljes. Sellele on esialgu hõbedaste niitidega tikitud, hiljem muareest drapeeritud niudevöö. Tikkimistöös kasutatakse samuti üha enam aluspolsterdust, mis muudab kujutise reljeefseks. Nägu on maalitud, keha võib alguses olla veel aplitseeritud. Kui 17. sajandil võidi kasutada veel siiditikandit, siis hiljem lõigati linasele tikitud figuur välja ning kinnitati uuesti aluskangale. Venemaal tehti aupaiste varasema madala sidepistetes edasi-tagasi ridadena kinnitatud kuldtikandi asemel ringikujuliselt, kasutades alustikandiks nõöri (vn k „панцировая“ шва по веревочке) (Варивода 2008, 36, 41). Selline tehnika võimaldab kujutada aupaistena erineva pikkusega kiiri.

18. sajandil ehitati palju uusi kirikuid ja tekkis suur nõudlus odavate surikujude järele. Toodeti palju sarnaseid tekstiile. Neil kasutatud tehnika lihtsustus. Metallniitidega tikand tehti vaid ääristele ja sinnagi tikiti ainult suure reede tropar. Kristuse ihu maaliti õlivärvidega. 18. sajandi lõpuks jäi ära vööna tikitud taimornament. Sellega kadus ka Kristuse surikujude individuaalne eripära. Neid jäi vaid kahte tüüpi: „Kristus ohvrina“ ja „Leinamine“. Alati on muidugi erandeid ning läbi aegade on valmistatud siiditikandis või rohkes barokses kuldtikandis väga kalleid artefakte. Kuid niinimetatud masstoodangunagi³⁰ hakati valmistama kallimaid surikujusidki, kus Jeesuse keha oli maalitud, kuid taust tikiti üleni hõbeniitidega. Hiljem, odavama variandina, drapeeriti see muareest. Nurkadesse kinnitati keerubite pead, mille näod olid maalitud, tiivad aga kuldtikandis (Варивода 2008, 41, 42).

Ühenäolisteks muutusid ka paljude figuuridega „Leinamine“ tüüpi surikujud. Pühakud tikiti kuldsete või hõbedaste niitidega eraldi osadena linasele kangale, näod ja käed maaliti paberile ja kleebiti peale. Slaavi stiili järgivates piirkondades arenes kuld-tikand kartongil. Ainult Kristuse aupaiste kujutamisel kasutati nõörpolsterdust (vt eespool). 18. sajandi lõpuks muutusid leinajate figuurid Kristusest väiksemaks. Nende hulgas võidi kujutada ka kohalikke pühakuid (Варивода 2008, 42).

³⁰ Sel ajal toodeti kirikutekstiile manufaktuurides, kus tööd tehti käsitsi, kuid olid ette antud mustri šabloonid ning iga töötaja tegi oma lõiku. Vähemalt Eesti kontekstist vaadates on ka sel viisil toodetud tekstiilid kõik üksteisest veidi erinevad.

Surikuju keskosal Kristuse figuuri ümber kujutatakse mõnikord Tema kannatustega seotud esemeid: okaskrooni; sammast, mille otsas on kukk; redelit; oda; pillirookõrt käsnaaga; piitsa; nõöri; laternat; naelatange; haamrit; naelu; täringukotti või kukrut 30 hõbeseekliga; veekannu ja kaussi, milles Pilatus oma käed puhtaks pesi. Veel on mõnikord kujutatud ahelaid; kruusi; kätt samba all, mis sümboliseerib sõdurite antud rusikahoope; mõõka ja kõrva, mille Peetrus Ketsemani aias sõdurilt maha raius. Need kujutised liikusid surikujule tagasi trükitud antiminsidelt (vt allpool), millel olid Lääne-Euroopa kunstist pärit Kristuse kannatusi kujutavad pildid: Poola ja Saksa gravüürid (Säppi 2012, 277; Варивода 2008, 42).

19. sajandil muutusid surikujud veel suuremaks ja kuld-tikand luksuslikumaks, kuid individuaalsus kadus täiesti. Tikiti tumepunasele või violetsele sametist aluskangale. Kristuse keha ning pühakute näod ja käed maaliti. Igal pühakul on oma näoilme, mis väljendab leina (need korduvad ühenäoliste šabloonidena erinevatel surikujudel), ümber keskosa on kartongil kuld-tikandis ääris, millele tikiti tropar „Auväart Joosep...“, selle ümber tehti geomeetiline, näiteks ristidega, või taimornamentidest dekoor. Selliseid suuri reljeefseid tekstiile saab kasutada ainult kiriku keskel ja ristikäigus (Варивода 2008, 42, 43).

Seepärast 17.–18. sajandist alates võeti kasutusele nn väike surikuju (vn k *напрестольная Плащаница*). Slaavi stiilis preestri käsiraamat toob selle kasutamise jumalateenistuse korra juures ära. Väike surikuju on mõõtmetelt väiksem ja tasapinnalise tikandiga või maalitud (Дроздова 2004, 26; Настольная Книга 1983, 566).

Eesti surikujud on enamikus slaavi stiilis, toodetud Venemaal. Dateering alates 19. sajandi keskelt. Kuigi õigeusk levis siinmail suuremalt jaolt peale 1840ndaid, võib mõni Kristuse surikuju olla vanem. Tõenäoliselt saadeti see näiteks mõnest Peterburi suurest kirikust juba kasutatuna ning sinna telliti uus ja moodsam. Üks vanemaid surikujusid asub Valga Muuseumis (VM, Kristuse surikuju). 115cm x 77cm+narmad 3 cm. See on pärit Karula kirikust (Foto 17). Kristus on maalitud õlivärvidega, aupaisteks linasele tikitud ja välja lõigatud ning siis aluskangale kinnitatud nõörpolsterdusega kuld-tikand. Kristuse ihu ümbritseb muareest drapeeritud surilina ja katab samast materjalist niudevöö. Taust ning äär on maalitud otse sametile. Evangelistid on maalitud õlivärvidega lõuendile ja eraldi peale õmmeldud. Äärde ja surilina ümber kinnituvad metallniitidega narmad. Taustakanga värv lubab oletada, et see on valmistatud enne aniliinvärvide aega, seega enne 1860ndaid. Paistab olevat veel taimedega värvitud.

Foto 17. Valga muuseumis asuv Kristuse surikuju. MUISi foto.

Foto 18. Kristuse surikuju Kahtla kogudusest. Madli Sepperi foto.

20. sajandi algusest (1913) pärineb Kahtla surikuju (Foto 18). Täpsele dateeringule osutab tagaküljele tugevduseks kleebitud taaskasutuses paber (raudtee dokument) kuupäevaga 6. mai 1912 ja samasuguse surikuju pakkumine kataloogis (Прейсь-Курантъ 1913/1914). Kristuse ihu ja nurkades olevate evangelistide pead on maalitud lõuendile, seda ümbritseb muareest aluspolstriga reljeefseks drapeeritud surilina, mille äärde kinnitub metallpits. Aupaiste ja ääred on kuldtikand kartongil. Aluskangaks tumepunane samet.

Tsaariaegse „Leinamine“ stiilis surikuju näiteks toon Tartu Jumalaema uinumise katedraali surikuju, millel olev Kristuse ihu ning pühakute käed ja näod on maalitud ja rõivad ning taust on kuldtikandis (Foto 19). Fotol on see suurel reedel lilledega kaunistatuna kiriku keskel. Kristuse peale on asetatud altari-evangeelium. Sellisena sümboliseerib see Kristust hauas, dubleerides altari sümboolikat.

Konstantinoopoli Hermani kommentaari järgi on liturgia nagu pühakiri, kanal, mis viib Jumala juurde, vahend jumaliku elu kogemiseks siin ja praegu (Meyendorff 1984, 25). Jõudes tagasi ristikäigult, mis sümboliseerib Kristuse matuserongkäiku ja surmavalda laskumist, asetatakse surikuju uuesti kiriku keskele ja kaunistatakse lilledega ning peale pannakse evangeelium. See tähendab Poja kohtumist Jumal-Isaga. Loetakse Heseieli raamatut (ülestõusmise ettekuulutamisest) ja apostel Pauluse kirju, milles räägitakse, et Kristus lunastas esivanemate patud, ning evangeeliumi – Kristuse haa valvamisest (vt Hs 37, 1–14; 1. Ko 5, 6–8; Ga 3:13–14; Mt 27:62–66; Apostlik-õigeusu lauluraamat II 2005, 218, 253, 256; Настольная Книга 1983, 562, 563; Железникова 2012, 50).

Olgu siin veel näitena üks tsaariaegne maalitud surikuju Lelle püha Kolmainu kirikust (Foto 20). Selle konserveerimisest kirjutab Lea Tall pikemalt oma bakalaureusetöös (Tall 2024). Kahe maailmasõja vahel ei tellitud ega tehtud palju uusi surikujusid, sest need olid juba kirikutes olemas. Samuti ei ole võimalik vahet teha, millised neist võiksid olla sel ajal valmistatud. Eestis on mõned artefaktid, mis on traditsioonilises slaavi stiilis, kuid eestikeelse kirjaga. Arvestades selleaegset suundumust kõike eestistada, võiks oletada, et need valmistati kahe maailmasõja vahelisel Eesti Vabariigi perioodil. Pühtitsa kloostri (asutatud 1891) on läbi aegade valmistatud kuldtikandis surikujusid. Kujunduselt on need sarnased 19. sajandi lõpu– 20. sajandi alguse toodangule (Võrdle foto 18). Aino Lampio kirjutab, et Soome telliti Pühtitsa kloostrist Kristuse surikujusid (Lampio 2003, 20, 21). Nõukogudeaegseid Kristuse surikujusid ei ole samuti teada või ei ole neid võimalik varasematest eristada. Samas arvatakse, et sel ajal toodi Venemaalt väikeseid maalitud surikujusid. Neid toodi muidugi

Foto 19. Tartu Jumalaema uinumise katedraali surikuju. Stefan Fraimani foto.

Foto 20. Kristuse surikuju Lelle koguduse tekstiilikollektsioonist. Lea Talli foto.

Foto 21. Levala koguduse väike Surikuju. Madli Seperi foto.

ka tsaariajal ja lihtsalt vaatlusega ei ole võimalik tuvastada, millal üks või teine tekstiil toodetud on. Fotol 21 on Levala Püha Neeva Aleksandri koguduse väike surikuju. Preester Toivo Treima (1958–2022) arvates on see valmistatud 1940ndatel Venemaal. Tekstiil on maalitud atlass-siidile (siid+puuvill), ääres narmad, vooder õmmeldud masinaga.

Taasiseseisvunud Eesti Vabariigis kasutatakse nii vanu slaavi stiilis uhkes kuldtkandis Kristuse surikujusid kui ka uusi kreeka stiilis plastikule trükituid. Näiteks aastal 2000 tehti 50 kreeka stiilis plastikule trükitud Kristuse surikuju. Need on kõik täpselt ühesuguse pildiga (Foto 22). Ikonograafias on midagi omast 15.–16. sajandile, näiteks päike ja kuu, ripiididega inglid, kuid see on siiski koopia ühest tänapäevasest Kreekas kasutatavast artefaktist. Eestikeelse tekstiga ääre kujundas graafik Inga Heamägi. Kogudustes õmmeldi neile äärele pael ja alla vooder. Tänapäeval on edasi arendatud ka slaavi stiilis surikuju. Fotol 23 on Venemaal valmistatud odav tekstiil. Kristuse kuju ja keerubid on trükitud papile ja paistab, et kleebitud kangale. Aluskangas ja äär on ühes tükis sünteetiline kangas, millele trükitud tropar ja taimornamendid, sünteetilised narmad, punane vooder, vaatlemisel paistab, et see on puuvillane (või puuvill+viskoos vms).

Kreeka stiilis surikujude äärekiri liigub vasakult (Kristuse pea poolt) üles ja siis paremale, slaavi stiilis surikujudel algab kiri Kristuse alt ja liigub siis paremalt (jalgade juurest) üles. Kuigi enamik tänapäevaseid

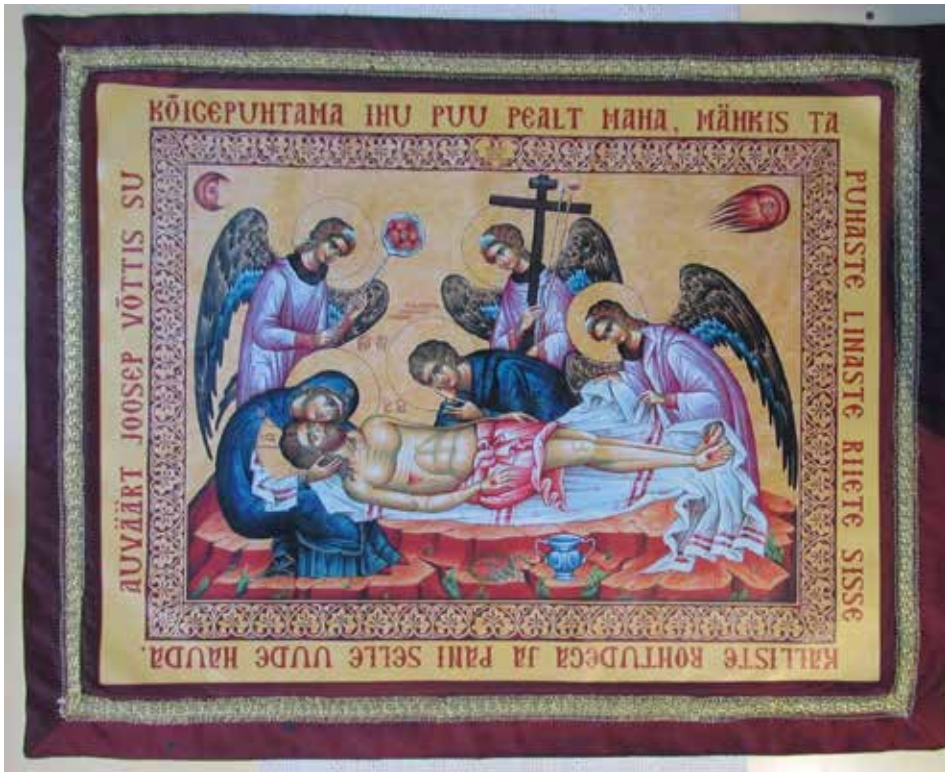

Foto 22. Tänapäevane kreeka stiilis Kristuse Surikuju Tartu Pühade Aleksandrite koguduse tekstiilikolleksioonis. Madli Sepperi foto.

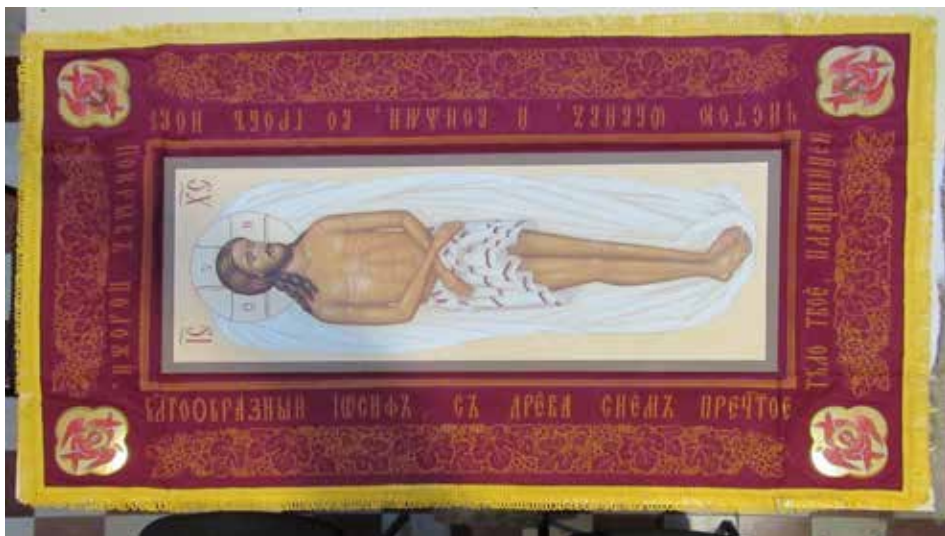

Foto 23. Tänapäevane slaavi stiilis Kristuse Surikuju Tartu Pühade Aleksandrite koguduse tekstiilikolleksioonis. Madli Sepperi foto.

surikujusid ei ole enam tikandikunsti kõrgklass, on need siiski kasutuses ja sugugi mitte vähem tähtsad kui vanad siiditikandis või kuldtikandis artefaktid. Samas jääb meile alati võimalus valmistada või tellida väga kallis surikuju ning see kirikule annetada.

Antimins

Antimins on altari laua asemik. Ilma antiminsita ei ole võimalik liturgiat läbi viia. Kui liturgia läbiviimiseks puudub altarilaud, annab antimins õiguse pühitseda armulauasakramenti (Õigeusu vaimulike teenistusrõivad 2008, 30). Kreeka keeles³¹ tähendabki antimins „aujärje asemel”, sest piiskopi pühitsetud antimins asendab aujärge juhul, kui jumalikku liturgiat teenitakse väljaspool pühakoda või siis piiskopi poolt pühitsemata aujärjel. Ammuse traditsiooni järgi aga asetatakse antiminsid üldse kõikidele, ka piiskopi pühitsuse saanud aujärgedele (Õigeusu alused 2004, 78). Kuigi altari on piiskop pühitsenud kõikide reeglite järgi, on vaja justkui pitsatit–tunnistust sellest, missugune piiskop, millal andis loa liturgiat teenida, see on otsekui volitus kohalikule kogudusele jumalateenistusi toimetada, ja et oleks kindlasti pühaku säilmed. Seepärast on antiminsil alati piiskopi allkiri: millal, millises kirikus (koguduses) kasutamiseks see on pühitsetud (Ibid; Настольная Книга 1983, 43, 45). Brehier lisab, et sellist kantavat altarit tunti juba Bütsantsi kirikus. Tekstiili kasutamine levis eelkõige ikonoklasmi ajal (Bréhier 2009, 157).

Linase riide keeramine suures sissekäigus ümber pühade andide sümboliseerib Kristuse ihu mähkimist surilina desse, see, mida tegi Arimaatia Joosep. Sama tähendus on ilitonil (Schilb 2009, 44). Tänapäeval keeratakse iliton ümber antiminsi kui surilina ümber Kristuse ihu. Samas sümboliseerib antimins Kristuse surilina (Троицкий 2011 [1912], 65). Ilitonile jääb siis Kristuse näo peal olnud higrätiku tähendus (Vt Jh 20:6–7) (Настольная Книга 1983, 44).

12.–17. sajandi antiminsidel oli kujutatud üksnes risti ja Kristuse nimetähti IC XC ja sõna NIKA, mis tähendab võida(b). 18. sajandi teisel poolel, kui arenes kangatrüki tehnika, kujutati neil Kristuse haudapanekut (Троицкий 2011 [1912], 75).

³¹ Antimins (*antimēnsion*) on kreeka-ladina segakeeles. *Anti* – kreeka keeles 'asemel' + *mensa* (ladina keeles 'laud') + kreekakeelne vähendusliide „-ion“ (Palli, M. kommentaar 10.10.2020).

Foto 24. Tallinna Siimeoni ja Hanna kiriku antimins. Gennadi Baranovi foto (Õigeusu vaimulike teenistusrõivad 2008).

Foto 25. Moskva sinodaalses trükikojas valmistatud antimins ('Церковное Шитье', s.a.).

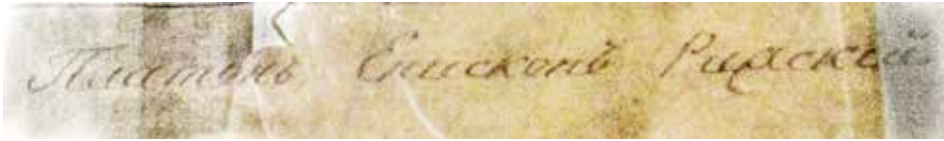

Foto 26. Piiskop Platoni allkiri antiminsil. Madli Sepperi foto.

Tänapäevane antimins sai endale vanade laotus-surikujude pildi, milleks on „Haudapanemine“ (Железникова 2012, 54). Sellel kujutatakse Kristuse risti ja ristilöömise juurde kuuluvat atribuutikat, mõnikord ka evangeliste või nende sümboliseid (inimene, vahel ka ingli kujul, lõvi, härg, kotkas: vrd Hs 1:4–28; Ilm 4:6–8). Evangelistid (mõnikord kujutatakse neid antiminsi nurkades) sümboliseerivad seda, et evangeelium on adresseeritud kõigile maailmanurkadele, kogu universumile (Настольная Книга 1983, 43).

Kristuse haudapanemise kujutis ning antiminsi sisse ömmeldud märtri säilmed meenutavad, et esimesed kristlased pühitsesid armulauda märtrite haudadel (vt Ilm 5:9) (Kirik – Jumalakoda 2007, 9; Säppi 2012, 278). Kristuse haud on koht, kuhu Päästja maeti ja kust ta üles tõusis. Tänu ülestõusmisele on võimalik euharistiat pühitseda. Märtrid olid esimesed, kes tunnistasid Kristuse ülestõusmist. Säilmeid austatakse, kuna side Jumalaga ei kao neist kuhugi. See, kes on näinud iseenda pattu, on suurem sellest, kes suudab surnud üles äratada (Metropoliit Stefanus 2019).

Meenutagem, et ilitoni võib kasutada ainult kirikus pühitsetud altarilaua peal. Nii iliton kui ka antimins avatakse keset altarilauda liturgial keerubitelaulu ajal. Ainult nende peal leiab aset leiva ja veini salasuslik ümbermuutmine Kristuse kõigepuhtamaks ihuks ja kõigekallimaks vereks. Tavaliselt kasutatakse antiminsi ka pühitsetud altaritega kirikutes, kuid mõnedes kirikutes kasutatakse ainult ilitoni. Kui antiminsi parasjagu ei kasutata, on see kokkupanduna ilitoni sees ning selle peal seisab evangeelium (Säär 2007c, 5).

Kui juhtub, et antimins on lahti võetud ja andide pühitsemine pooleli ning kirik süttib või ähvardab hoone kokku kukkuda, peab preester pühad annid koos antiminsiga välja viima ja ohutus kohas liturgia lõpetama (Настольная Книга 1983, 43).

Tänapäeva antiminsid on siid-, linasele või sünteetilisele kangale maalitud või trükitud, värvilise või mustvalge pildiga (West 2013, 136). Keskajal need joonistati (graafiliselt) või trükiti puulõikena (woodcut technique), kuid 17. sajandist kasutati litograafiat ja kõrgtrükki (Säppi 2012, 278).

Kombe järgi, kui tuleb uus piiskop, tehakse uued antiminsid. Vanast tekstiilist võetakse pühaku säilmed välja ja see põletatakse (Metropoliit Stefanus 2019) või leiab koha kirikutekstiilide muuseumis.

Eestis on praegu kasutuses metropoliit Stefanuse allkirjaga värvilised antiminsid, mis on trükitud Kreekas (Foto 24). Ajalooliselt kasutati Venemaal valmistatud antiminse. Näitena piiskop Platoni (piiskop 1918–1919) allkiri ja pilt samasugusest antiminsist Moskva püha Tihhoni Humanitaarülikooli lehelt. See on valmistatud Moskva Sinodaalses Trükikojas. A. G. Afanasjevi gravüür T. F. Fedorovi originaali järgi. Sarnase kujundusega antiminse valmistati 1840–1850 ('Церковное Шитье' s.a.) (Fotod 25, 26). Piiskop Johannese (piiskop 1996) aegsed antiminsid on soomekeelsete kirjadega.

Kokkuvõte

Käesolevas artiklis kirjutasin Eesti õigeusu kiriku tekstiilidest, keskendudes liturgilistele tekstiilidele. Need on altarikatted, iliton, karikakatted, Kristuse surikuju, antimins. Vaatlesin, kes ja millal need valmistas, kust tekstiilid pärit on. Taustaks rääkisin altaritekstiilide üldisest ajaloost ja teoloogilisest sümboolikast, kuna see määrab tekstiilide kujunduse.

Kõikidel ajastutel valmistati tekstiile kohapeal käsitööna või telliti kirikuinventari vabrikutest. Käsitsi valmistatud tekstiilides sai kasutada nii rahvuslikke kui ka tegijale ja tellijale meelepäraseid mustreid ning eesti-keelseid tekste. Õigeusu kiriku tekstiilide põhilise kujunduse määrab siiski nende teoloogiline sümboolika. Tsaariajal ja nõukogude ajal (tegelikult toimusid suuremad muutused alles 1996, kui taastati EAÕK autonoomia) tuli vabrikutoodang Venemaalt, alates 1996 lisandusid Kreeka, Ukraina ja Valgevene kirikutekstiilide vabrikud. Kahe maailmasõja vahelisel ajal Venemaalt enam tellida ei saanud, seega valmistati tekstiile kohapeal käsitsi. Käsitööna valmistatud tekstiile on raske dateerida. 1945 taastati Venemaal Sofrino vabrik, mis hakkas tootma täpselt ühesugusest kangast sarnaseid kirikutekstiile. Samas püüti esemeid ka käsitsi valmistada. On säilinud nii kalleid kunstipäraseid kirikutekstiile kui ka odavatest käepärast materjalidest (flanell, sits) karikakatteid. Taasiseseisvunud Eesti Vabariigis domineerib jällegi vabrikutoodang, kuid nüüd tellitakse lisaks slaavi stiilile ka kreeka stiilis esemeid. Veidi tehakse kohalikku kunstilist käsitöödki, kus kasutatakse rahvuslikke mustreid, kuid väga suure hinnavahe tõttu eelistatakse võõrapäraseid vabrikutekstiile. Kui otsida Eesti õigeusu kiriku tekstiilide eripära, siis selleks on slaavi ja kreeka

stiilis esemete kõrvuti kasutamine või lausa segunemine. Näiteks võib samaaegselt olla slaavi stiilis kattega altarilaud, kreeka stiilis metropoliit Stefanuse (metropoliit alates 1996) allkirjaga antimins, käsitsi valmistatud karikakatete komplekt, millel on jooni nii kreeka kui ka slaavi stiilist, lisaks veel kasutatud rahvusliku muustriga dekoori.

Bibliograafia

Arhiivallikad

Muinsuskaitseameti arhiiv (MCAA)

Kuussaare Püha Nikolai Imetegija Kirik. ERA.50252.13070. Kirikutekstiilid. Inventarinimekiri. 2006.

Kihnu õigeusu kirik. ERA.5025.2.13072. Kirikutekstiilid. Inventarinimekiri. 2008.

Kuriste õigeusu kirik. ERA.5025.2.13071. Kirikutekstiilid. Inventarinimekiri. 2010.

Valga Muuseum (VM)

Kristuse surikuju. VaM Fp 1068 Aj 354:33.

Kirjandus

Apostlik-õigeusu lauluraamat. 2. osa. Paastutriood II: Laatsaruse laupäev. Palmipuudepüha. Suur nädal. Suure nädala evangeeliumilugemised. 2005. Tallinn: EAÕK kirjastustoimkond.

Arkkimandriitta Arseni. 1999. *Ortodoksinen sanasto*. Keuruu: Otavan Kirjapaino Oy.

Betancourt, Roland. 2015. „The Thessaloniki Epitaphios: Notes on Use and Context“ In *Greco Roman and Byzantine studies* 55, 289–535.

Bréhier, Louis. 2009. *Bütsantsi kultuur*. Tallinn: Varrak.

Bristol, Lilian. 2016. *Kuldtikand Eestis: Väljakujunemine 20. sajandi alguses ja kohanemine kaasajal*. Magistritöö, Viljandi: Tartu Ülikool. Viljandi Kultuuriakadeemia.

Eesti-Vene Õigeusu Seletav Sõnastik. s.a. Vaadatud 5 Juuli 2021. https://www.goldenmary.ee/library/orthodic/dict_ee.html.

Hawkes-Teeple, Steven. 2015. „Introduction“. *The Liturgical Commentaries*, 15–67. Toronto, Ontario: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.

Jerndahl, Tuija. 2019. „Mansikoita Petsamosta. Ortodoksiset kirkoktekstiilit pyhän ilmentäjinä“. Pro gradu tutkielma (magistritöö), Rovaniemi: Lapin yliopisto.

- Johnstone, Pauline. 1967. *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*. London: Alec Tiranti.
- Kasala, Kalevi. 2016. *Mida? Miks? Kuidas? Õigeusu teadmiste käsiraamat*. Tallinn.
- Kirik – Jumalakoda. Церковь – храм Божий. 2007. Tallinn: EAÕK kirjastus koostöös L'association Catéchèse Orthodoxe de France'iga.
- Lampio, Aino. 2003. *Kristuksen hautakuva – Askel pääsiäiseen, historiaa ja tätä päivää*. Lopputyö, Helsinki: Aalto-yliopisto.
- Meyendorff, Paul. 1984. *St Germanus of Constantinople: On the Divine Liturgy*. Popular Patristics Series 8. New York: St Vladimir's Seminary Press.
- Orlow, Nikolai. 1896. Liturgika ehk õpetus jumalateenistusest. Kuresaare: Kuressaare Nädalileht.
- Parts, Kristoforos, ja Maarjamaa Katedraali Ümarlaud. 2015. *Veebruar*. sarjas Pühakute elulood. 31. Pärnu: EAÕK Pärnu ja Saare piiskopkond.
- Petrova, Valeria. 2006. *Vene õigeusu kirikutekstiilid Eestis*. Bakalaureuse-töö, Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia.
- Plaat, Jaanus. 2011. „Õigeusk ja õigeusu pühakojad Eestis 11.–19. sajandil.“ *Mäetagused* 47, 7–38. <https://doi.org/doi:10.7592/MT2011.47.plaat>.
- Rovio, Kirsi. 2009. „Ikonikirjonnana historiaa“. *Ikonimaalari* 2, 46–51.
- Schilb, Henry. 2009. *Byzantine Identity and Its Patrons: Embroidered Aères and Epitaphioi of the Palaiologan and Post-Byzantine Periods*. Doctoral thesis, Bloomington: Indiana University.
- Schvak, Toomas. 2018. „Õigeusu kirik ja vanausulised. Kirikuvahetusliikumine Liivimaal.“ *Eesti kiriku- ja religioonilugu. Õpik kõrgkoolidele* (koostaja ja toimetaja Riho Altnurme), 189–98. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Sepper, Madli. 2018. „See Paeluv pael. Ühe preestrirüü taastamise lugu“. *Studia vernacula, Esemete Elulood. Object Biographies* 9, 126–47.
- Sepper, Madli. 2019. *Õigeusu kirikutekstiilide sümboolika, vanus ja tehnoloogia Lääne-Eesti ja Tallinna kirikute näitel*. Magistritöö, TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/64118>.
- St Germanus of Constantinople. *Ecclesiastical History and Mystical Contemplation* – Paul Meyendorff (ed). 1984. *On the Divine Liturgy*. Popular Patristics Series 8. Crestwood, New York: St Vladimir's Seminary Press.
- St Symeon of Thessalonika. 2015a. „On the Sacred Liturgy“. *The Liturgical Commentaries* (edited by Steven Hawkes-Teeples), 165–266. *Studies and Texts* 168. Toronto, Ontario: Pontifical Institute of medieval Studies.

- St Symeon of Thessalonika. 2015b. „The Liturgical Commentaries“. (Edited by Steven Hawkes-Teeples). Studies and Texts 168. Toronto, Ontario: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Stefanus, metropoliit. 2019. „Kannatusest ja kristlikust lootusest“. Madli Sepperi loengumärkmed. Oikumeeniline palverännak piiskopmärter Platoni lapsepõlveradadel 24.-25.07. Pootsi-Kõpu.
- Sõtšov, Andrei. 2022. „Õigeusu kogukondlikkusest Eestis Nõukogude ajal“. *Usk ja Elu*. Õigeusu vaimulik ajakiri 20, 25–73.
- Säppi, Leena. 2012. „Textile Tresures“. *Treasures of Valamo Monastery*, 248–89. Helsinki: Valamo Monastery.
- Säppi, Leena. 2005. „Ortodoksise kirkomuseon aarteita. Silkkia, kullataa, pieniä tilkkuja“. *Ikonimaalari* 1, 16–31.
- Säppi, Leena. 2008. „Flora ja Fauna kirkotekstiileissä“. Kirjassa *Flora ja Fauna. Kasvi- ja eläinaiheita ortodoksise kirkon esineistöissä*, 8–101. Jyväskylä: Maahenki Oy.
- Säär, Sirje. 2007b. „Õigeusu kirikutekstiilid“. *Metropoolia* 34.
- Säär, Sirje. 2007c. „Pühade esemete katmine“. *Metropoolia* 33.
- Säär, Sirje. 2006. „Kirjatud paradiis – õigeusu kirikutekstiilid“. *Metropoolia*, 2006, nr 31.
- Säär, Sirje. 2007a. „Õigeusu kirikutekstiilid“. *Metropoolia* 35.
- Taft, Robert F. 2004. *A History of Liturgy of St. John Chrysostom. The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and Other Pre-Anafra Rites*. Fourth Edition. Volume II. *Orientalia Christiana Analecta* 200. Roma: pontificio Institutio Orientale.
- Tall, Lea. 2024. *Lelle EAÕK Kristuse Surikuju konserveerimine*. Bakalaureusetöö, Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia.
- Teenistusraamat. 2014. Tartu: Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik.
- Toon, Martin. 1997. *EAÕK Kuressaare Püha Nikolai koguduse ajalugu*. Kuressaare: EAÕK Kuressaare Püha Nikolai kogudus.
- „Varandused Preestrikuubedes“, 11. aprill 1931. *Rahvaleht*.
- Varvounis, Manolis. G., and Nadia Macha-Bizoumi. 2015. „The Modern and Contemporary Tradition of Sacerdotal Vestments in Greece (19th-20th Century)“. *Church Studies* 12, 585–98.
- Võõrsõnade Leksikon. [VSL] s.a. Vaadatud 7 Mail 2023. <https://www.eki.ee/dict/vsl/>.
- West, Krista M. 2013. *The Garments of Salvation. Orthodox Christian Liturgical Vesture*. New York: St Vladimir's Seminary Press.
- Woodfin, Warren. 2004. „Liturgical Textiles“. *Byzantium. Faith and Power*.

- Õigeusu alused. Sissejuhatus õigeusu kiriku õpetusse.* 2004. Tallinn: Püha Issidori õigeusu kirjastusselts.
- Õigeusu vaimulike teenistusrõivad. Kiriklikud sakraalesemad.*
Богослужбное одяние духовенство Православной Церкви.
Церковная утварь. 2008. Tallinn: EAÕK kirjastus.
- Варивода, Алина. 2008. „Украинские плащаницы XVII–XVIII вв. (по материалам коллекции Национального Киево-Печерского заповедника)“. *Убрус. Церковное шитье – история и современность* 9–10, 35–43.
- Добавление Къ Прейсь-Курантамъ 1910–1911 г. Григорія Ивановича Заглодина. Фабрикатъ Парчевыхъ Шелковхъ Матерій, Глазета, Золото-Кружевныхъ Товаровъ. Механическое Ткачество.* Москва. 1910.
- Дроздова, Ольга. 2004. „Иконография Оплакивания и Погребения Господа и Бога и Спаса нашего Иисуса Христа в лицевом шитье I“. *Убрус. Церковное шитье – история и современность* 2.
- Дроздова, Ольга. 2005. ‘Иконография Оплакивания и Погребения Господа и Бога и Спаса Нашего Иисуса Христа в Лицевом Шитье II’. *Убрус. Церковное Шитье – История и Современность* 3, 3–36.
- Железникова, Н. 2012. ‘Символика плащаницы в православном богослужении’. *Культурное наследие Сибири* 13, 49–57.
- „История ХПП “Софрино” РПЦ“. s.a. Vaadatud 11.02.2023.
<https://sofrino.ru/o-predpriyatii>
- Катасонова, Елена. 2007. „Материалы к иконографии покровцов в лицевом шитье. Часть 2 (окончание)“. *Убрус. Церковное шитье – история и современность*, но. 8, 11–62.
- Настольная Книга Священнослужителя.* Том 4. 1983.
http://www.odinblago.ru/nastolnaia_4/4#305.
- Петров, Арсений. 2008. *Древнерусские шитье пелнны под иконыю XV–XVI вв. Типология, функция, иконография.* Диссертация на соискание учёной степени кандидата искусствоведения, Москва: Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова.
- Прейсь-Курантъ 1907 парчи и церковной утвари. Поставщик двора Его Император. Величества фабрикантовъ торговаго дома Ф. С. Юнова С-вья и Ко.* Москва. 1907.
- Прейсь-Курантъ 1911 Оптоваго Склада Парчи, Церковныхъ Облачений и Прочихъ Предметов Алексья Йвановича Юомина.* Москва. 1911.

- Прейсь-Курантъ 1912 Григорія Ивановича Заглодина. Фабрикантъ парчевыхъ шелковхъ матерій, газета, золото-кружевныхъ товаровъ. Механическое ткачество. Москва. 1912.
- Прейсь-Курантъ 1913/1914 Фабриканты Парчевыхъ и Шелковхъ Издѣльи Бр. Н. и С. Заглодины. Москва. [Частично сохранился (Säilinud Osaliselt)]. 1913.
- Прейсь-Курантъ s.a. Фабрикантъ парчи Александръ Васильевичъ Голосовъ. Москва. s.a.
- Прейсь-Курантъ На 1910/11 г.г. Фабриканты Торговый Домъ „М. Н. Никифоровъ и Ко“. Парчи, Облаченій, Церковной Утвари и Предметовъ Церковнаго Служеніи. Москва. 1910.
- Прейсь-Курантъ Фабриканта Н.Сытова Преемникъ Торговый Домъ И.П.Ивановъ и В.Ф.Усовская. 1910.
- Троицкий, Иларион (Владимир). 2011. „История плащаницы“. Убрус. Церковное шитье – история и современность 15–16 (1912), 63–83.
- „Церковное Шитье“. s.a. Иконография Восточного-Христианского Искусства. Проект Научного Отдела Факультета Церковных Художеств Православного Свято-Тионовского Гуманитарного Университета. Vaadatud 11.02.2023. <https://icons.pstgu.ru/needlework/2146>